

KÖNYVSZEMLE

Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, szerk. Kovács Sándor, sorozatszerk. Kovács Sándor, Molnár Lehel, Kolozsvár, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8), 340 pp.

Azok, akik Erdély 16–17. századi egyház-, művelődés-, eszme- és irodalomtörténetével foglalkoznak, vagy csak érdeklődnek e diszciplínák iránt, megkerülhetetlenül találkoznak írásain keresztül Balázs Mihállyal, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalom Tanszékének professzorával, jelenleg pedig a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem vendégtanárával.

A szerző már évtizedek óta rendszerben tartja, immár erdélyi tanítványain keresztül is, a tárgyilagosságra törekvő, az elfogulatlan, a kiegyensúlyozott, hiteles attitűdű tudományművelést. Mindezt úgy teszi, hogy a nyelv, a szó, amellyel közvetít, befogadható mindenki számára, és megtermékenyítő otthonra találhat mindenki gondolkodásában.

Balázs Mihály tanulmánykötete új fényben láttatja a meglévő toposzokat, dekonstruálja a mitikus magasságokba emelt nézeteket, és újraértelmezi azokat. A *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* címet viselő könyv – a Magyar Unitárius

Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai sorozatának 8. kötete – 19 írást tartalmaz, ezek nagy része az erdélyi olvasók számára nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető külföldi és magyarországi kiadványokban jelent meg.

A Magyar Unitárius Egyház a reformáció 500. évfordulójának jegyében tehát felvállalta, hogy immár az erdélyi és az unitárius közönség számára is elérhetővé teszi ezt a 19 tanulmányt, melyek közül 12 magyar, 5 német, 2 pedig angol folyóiratban, tanulmánykötetben jelent meg, és egy tanulmány épp megjelenés előtt áll.

A könyv tipográfiája követi a sorozat már jól ismert köteteinek mintáját. A fűzött, kemény táblás, matt fóliás, 340 oldalt tartalmazó kiadvány minőségi kivitelezése ez alkalommal is a kolozsvári Idea nyomda munkáját dicséri.

A szerző, Balázs Mihály és a szerkesztő, Kovács Sándor, a tanulmányok összeválogatásának egymásutániségével tulajdonképpen egy gondosan felépített ívet adtak az egész kötetnek. Eszerint a tartalomjegyzéket, az előszót és a rövidítések jegyzékét követik

az általánosabb kérdéseket, a tágabb történelmi összefüggéseket bemutató tanulmányok, majd az események és jelenségek időrendjében haladva következik a konkrétabb művelődés- és egyháztörténeti mozzanatok tárgyaló írások. A kötet végén találjuk a tájékozódást megkönnyítő névmutatót, valamint a tanulmányok korábbi megjelenési helyeinek jegyzékét és egy angol nyelvű összefoglalót.

Mindjárt az első tanulmány *Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció* címet viseli. A nyitótanulmány azért annyira fontos számunkra, erdélyiek számára, mert végre feleletet kapunk arra, hogy miképpen honosodott meg a korai újkorral foglalkozó, elsősorban német tudományos műhelyekben az ún. konfesszionalizációs modell, vagyis az a megközelítés, amely a 16. század közepétől a 18. század derekáig tartó időszakot egymásnak feszülő, ám sok tekintetben hasonló módon működő felekezetek és az irányításuk alá került intézmények rivalizálásaként mutatja be. Balázs Mihály ugyanakkor ennek a modellnek az alkalmazhatóságáról is beszél, és a protestáns felekezetek életéből hozott példákkal demonstrálja a tézis érényeit, de alkalmazásának korlátait is, mely korlátok elsősorban a kelet-közép-európai sajátosságokból eredeztethetők.

A német kutatók tipológiai rendszerében tehát akkor találhatják meg igazi helyüket az erdélyi jelenségek, vi-

lágít rá Balázs Mihály, ha szembenéznünk a vallási élet formálóinak s egyes településeknek az átöröklött középkori rendszerből eredeztethető bonyolultságával. Ennek összefüggésében a tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy az egykori gyulafehérvári püspökség helyén a reformáció kibontakozása során nem konfesszionális alapon jött létre két püspökség Szebenben, illetőleg Kolozsvárott, hanem területi-rendi alapokon. Az így létrejött centrum vezető személyiségei között csak később alakultak ki a konfesszionális különbségek s ez csak fokozatosan lazította fel az említett területi-nemzeti szerveződést. A szebeni püspök, Matthias Hebler az 1570-es évek elejéig mindazoknak a püspöke volt, akik a középkorban kialakult szász universitas hatáskörébe tartozó területeken éltek. Ugyanez mondható el a Kolozsvárott székelő Dávid Ferencről: vagyis konfesszionális hovatartozásuktól függetlenül hatáskörébe tartoztak a magyarok lakta területeken élő protestáns gyülekezetek. Később az antitrinitáriusnak, majd unitáriusnak nevezett közösségről el lehet mondani, hogy egyházzá formálódott, hierarchiával és intézményekkel rendelkező egyházzá, csak éppen olyanná, amelyben a dogmatikai egységesülés (beszélhetünk a radikális nonadorantistákról, a mérsékelt adorantistákról, vagy a szombatosokról) nagyon lassan zajlott le, s kivételes módon lényegében a 17. század derekáig elhúzódott.

Tanulságos a *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* című tanulmány is, melyben a szerző az erdélyi reformáció sajátosságait a fejedelem valláspolitikáján keresztül mutatja be. János Zsigmondról két kortársának, Forgách Ferencnek és Jacobus Paleologusnak tollán fennmaradt két merőben ellentétes jellemzése szinte a mai napig meghatározza a fejedelem valláspolitikai megítélését. Balázs higgadt tárgyilagossággal beszél azokról a jelenlegi kutatókról is, akik ugyan felekezeti elfogultságtól tartózkodóan írnak, de a fejedelem teológiai érdeklődését minél korábban próbálják kitolni, majd kimutatja, hogy a közfelfogástól eltérően a fejedelem közel sem játszott kezdeményező szerepet sem a reformáció felkarolásában, sem az unitarizmus meghonosításban. Unitárius fejedelemnek csak uralkodása utolsó másfél esztendejében tekinthető, azaz 1569-től, s mindez összefüggésben van azzal is, hogy európai viszonylatban nagy késéssel – amint az első tanulmány is rávilágított – zajlik le Erdélyben a felekezetek szervezeti elkülönülése.

Ezt követően olyan tanulmányok következnek, amelyben a reformáció évszázadának fejleményei állnak a középpontban. Idős Heltai Gáspárról, a kolozsvári hitújítás kiemelkedő egyéniségéről, két tanulmány is helyet kapott a kötetben. Az első a *Heltai zsolttárfordításáról*, a második *Heltai imádságoskönyvének utóéletéről* szól. Egy másik tanulmány *A kolozsvári Heltai-*

nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki című, a kincses város nagyhírű nyomdájáról szól, amelynek akkori vezetője ifjú Heltai Gáspár volt.

A *Heltai zsolttárfordításai* a Heltai-nyomda vallásos jellegű kiadványainak legnagyobb arányú vállalkozása, a Biblia szinte teljes lefordításának kiadása kapcsán látott napvilágot 1560-ban. Balázs Mihály a zsolttárfordítások értelmezésekor igyekezett kézzel foghatóvá tenni Heltai világszemléletének a felekezetváltások közepette is megőrződött olyan állandó elemeit, amelyeken minden bizonnyal osztozott kolozsvári polgártársaival is.

Az unitáriussá lett Heltai imádságoskönyve az erdélyi és a magyarországi protestantizmus történetében az első terjedelmesebb megszerkesztett ilyen jellegű mű, amely 1570 végén vagy 1571 első félévében jelent meg Kolozsvárott. Balázs Mihály megállapította, hogy az imádságoskönyvben a hívek először kaptak kézhez a közösségi és a magánkegyesség alkalmain egyaránt felhasználható nagyobb terjedelmű szövegeket. A könyv utóélete pedig azt bizonyítja, hogy felekezeti határokat átlépve más felekezetűeket is meg tudott szólítani. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a *Heltai imádságoskönyve* a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai sorozat 5. kötetében jelent meg.)

A Heltai-nyomdáról szóló tanulmányában Balázs Mihály a gyűjtőle-

véltárunkban található egyik kódexből származó forrást használt, amelyben példás módon megőrizték a városi és az egyházi élet különféle hivatalos aktusai és alkalmi számára készített mintaszövegeket.

A 17. század végére datálható *stylionarium* az ilyen összeállításokban megszokott gyakorlatnak megfelelően a korábbi időszakból idéz kövendő mintákat, hogy megkönnyítse az ilyenek megfogalmazására kényszerülők dolgát.

A bürokráciában való boldogulást szolgáló mintasorokban tehát az áll, hogy ifjú Heltai Gáspár kolozsvári esküdtpolgár és nyomdász rövid időre, valamikor 1593 táján kölcsönadta görög betűkészletét egy bizonyos Alexius Rodecius névű nyomdásznak, aki Krakkóban 1574 és 1600 között anti-trinitárius írásokat adott ki. Ezt a kölcsön betűkészletet kellett visszaszerezni. Balázs Mihály detektív módjára felgöngyölytette, hogy a lengyelországi Rodecki–Sternac-nyomtatóműhely ezt a betűtípust használta 1638-ig a görög szövegek kiadásakor, és ez a tény a lengyel művelődéstörténészek számára is a meglepetés erejével hatott.

A *Kálvin és Servet* tanulmányban a nagy reformátor és a szentháromságtagadó orvos reformációtörténeti mítosszá vált konfliktusát értelmezi újra. Servet életművét a 16. századi történeti kontextusra figyelve és a korábbi megközelítésekkel számot vetve az érvelő tárgyszerűséggel mutatja be.

Az erdélyi reformáció sajátossága it nem lehet az európai összefüggések figyelembe vétele nélkül vizsgálni, ennek kontextusában olyan tanulmányok következnek a kötetben, amelyek megvilágítják, hogy milyen ösztönzést kaptak az itteni, erdélyi vallási útkeresők, a nagy humanisták Rotterdami Erasmus, Lorenzo Valla vagy Thomas Morus műveiből.

A kötet újabb nagyon fontos és ugyanakkor Balázs Mihály egyetlen tanulmánya, amely máshol még nem jelent meg *Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a korai újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról* címet viseli. Ebben a szerző rávilágít arra, hogy miután Luther 95 tételét a Sorbonne professzorai mint a Korán tévedéseiben osztozó pontokat elítélték, a teológiai törökösség az egyik legtöbbet hangoztatott vád volt az európai 16–17. századi felekezeti küzdelmekben, és a legkézenfekvőbb támadásnak az antitrinitáriusok voltak kitéve. A német származású, Európa-szerte üldözött és 1572-ben Kolozsvárra érkezett anti-trinitárius majd muszlimmá lett Adam Neuserről szóló újabb német kutatási eredmények bemutatására összpontosítva azt is érzékeltetni kívánta, hogy a Krisztus imádatát adorantista és segítségül hívását tagadó nonadorantista áramlaton belül is fontos eltérések mutathatók ki, többek között a muszlim hithez és törökökhöz való viszony tekintetében. A szerző határozottan cáfolja azt a külföldi, főleg amerikai szak-

irodalomban olvasható modernizáló tézist, amely a multikulturalitás előfutárainak akarja aposztrofálni az erdélyi és a hódoltsági területek szellemi érintkezéseinek szereplőit, és határozottan érvel azon tétele ellenében is, amely a törökök bérenceinek és a keresztény hit elárulóinak tartja az unitáriusokat. Konklúzióként megállapítja, hogy az unitárius egyház sohasem jutott el a muszlim hitben a kereszténységgel közös elemeket kereső szinkretizmusig, a török hatóságoknak az unitáriusokhoz való viszonyát pedig a politikai megfontolásokat mindennél fontosabbnak tartó pragmatizmus jellemezte.

Balázs Mihálynak a 17. századra átnyúló kutatásait az unitárius egyház ötödik püspökéről, Toroczkai Máté életútjáról szóló dolgozat nyitja meg, amely nem egyszerűen a német nyelvű tanulmány magyarított változata, hanem egy kiegészített, újabb forrásokra támaszkodó és azokat hasznosító tanulmány. Az eruditus Toroczkai Máté volt az, aki magyarra fordította és kiadta Enyedi György *Explicationes*ét, énekeskönyvet, kátét szerkesztett és Erdély történetének különösen nehéz időszakában, a Georgio Basta rémuralmát követően a Bocskai által visszaadott kolozsvári templomban újjászervezte az egyházi életet, az iskolában az oktatást, és ezáltal megpróbálta életben tartani hagyományaihoz ragaszkodó közösségét.

Az Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez című

tanulmány két korábbi dolgozat összevonásával és átdolgozásával készült. A kevésbé ismert ifjú Varsolcziról elmondhatjuk, hogy a lengyel unitáriusok központjában, Rakówban, illetőleg az altdorfi egyetemen is tanult, hazatérte után pedig 1630-ban bekezdett haláláig előbb a kollégium tanára volt, majd Kolozson lett lelkész. Az ő tevékenységén keresztül mutatja be a szerző, hogy tulajdonképpen milyen feltételek között élt immár a református fejedelmek évszázadának kezdetén – elsősorban Bethlen Gábor idején – az unitáriusok törvényben ugyan elismert, de komoly korlátozásoknak kitett közössége. Az unitáriusok rettegésben éltek, és ez a félelem Bethlen Gábor fejedelemmé választásával sem enyhült. Ennek egyik beszédes dokumentuma az unitárius ifjú Varsolczi János tollán fennmaradt és az 1613-as esztendő eseményeihez fűzött politikailag beszédes megjegyzéseiben olvasható. Eszerint a Kolozsváron lakó Varsolczit – a közhangulatnak megfelelően – rémület töltötte el Bethlen Gábor közeledtének a híre. Talán nem véletlen, hiszen az újonnan választott fejedelem valláspolitikájának egyik formálója az a Rettegi János lett, aki Báthory Gábort is szolgálta, és aki a kolozsvári reformátusokat a templomhoz jutás útján elindító fejedelmi intézkedésekkel párhuzamosan 1608-ban előkészületeket tett az unitáriusok elleni dogmatikai küzdelemre is.

Bethlen Gábor tulajdonképpen elődjének, Báthory Gábornak valláspolitikáját folytatta, és a szombatosok elleni keményebb fellépés mellett az unitarizmus egészére vonatkozó korlátozó és visszaszorító igyekezet az ő környezetében is jelen volt már jóval Keserői Dajka református püspök fellépése előtt, amikor aztán fejedelmi

hozzájárulással a háromszéki unitáriusokat a református püspökök hatásköré alá helyezték.

Balázs Mihály hiánypótló kötetét melegen ajánlom mindazoknak, akiket érdekel az unitárius egyház története, forgassák és olvassák mindannyiunk szellemi gazdagodására.

Molnár Lehel